

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.113

Д. О. Давидов
начальник відділу військової прокуратури
Центрального регіону України,
здобувач кафедри теорії та філософії права
Національного університету «Львівська політехніка»

ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ В СТРУКТУРІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО РЕЖИМУ

Аналіз останніх публікацій. На сьогоднішній день, незважаючи на те, що більшістю теоретиків права категорія «правовий режим» визнається, наукових доробків, спеціально присвячених цьому явищу, недостатньо, що спричиняє необхідність подальшого наукового освоєння названої категорії, особливо з метою забезпечення потреб юридичної практики. З-поміж небагатьох науковців, які займалися питаннями процесуального режиму можна виділити В. Беляєва, В. Комарницького, О. Мандзюка, Ю. Пацурківського, Л. Терещенка. Та попри те, що це правове поняття піддавалося більш-менш глибокому аналізу, чіткого уявлення про характеристику процесуально-правового режиму, а також, про процесуально-правові засоби в його структурі, досі не склалося.

Постановка проблеми. Досліджуючи процесуально-правовий зріз в структурі процесуально-правового режиму, необхідно відразу зазначити, що на сьогодні в юридичній науці є значна кількість робіт, присвячених вивченню питань щодо правових засобів¹, і тільки одна з них присвячена процесуально-правовим засобам безпосередньо². Її автор справедливо зауважує: «Однією з форм уніфікації юридичного процесу виступають процесуально-правові засоби, які не вивчені на загальнотеоретичному рівні»³. У той же час не можна не сказати про наявність робіт, присвячених вивченню процесуально-правових (далі по тексту: процесуальних) засобів на галузевому рівні, проте в них рідко дається поняття процесуально-право-

вих засобів, як правило, воно замінюється лише характеристикою процесуальних засобів стосовно різновидів юридичного процесу.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи роль процесуальних правових засобів в структурі процесуального режиму в першу чергу варто розглянути й проаналізувати загальнотеоретичне поняття процесуальних засобів, використовуючи висловлені в науці судження з цього питання.

Так, С. Струнков, слідуючи так званому «комплексному» розумінню правових засобів, викладеному в працях деяких вчених⁴, визначає процесуальні засоби як «правові інструменти і діяння, за допомогою яких забезпечуються інтереси суб'єктів юридичного процесу»⁵. Вважаємо, що стосовно сфери процесуально-правового регулювання дане визначення може бути визнано найбільш прийнятним. На нашу думку, будь-який процесуальний засіб (позов, заява, скарга, клопотання, вирок і т.д.) існує і як інституціональна конструкція позитивного права, і як реальна процедура (процесуальна дія), тобто і як інструмент, і як діяння (технологія).

Більш детально визначення процесуальних засобів запропоновано М. Шрамковою. На її думку, це «цілісна система об'єктивованих в процесуально-правових актах (нормативних, правореалізаційних і правозастосовних) способів, прийомів і механізмів, що дозволяють гарантовано досягати цілей і завдань процесуально-правового регулювання, реалізовувати права та законні інтереси учасників процесуально-правових відносин»⁶.

¹ Алексеев С.С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация // Советское государство и право. 1987. № 6; Малько А.В. Правовые средства: вопросы теории и практики // Журнал российского права. 1998. № 8; Сапун В.Н. Теория правовых средств и механизм реализации права: Дис. ... докт. юрид. наук. Н.-Новгород, 2002; Анциферова И.А. Правовые средства формирования правового порядка // Общество и право. 2009. № 2 та ін.

² Струнков С.К. Процессуально-правовые средства: проблемы теории и практики. Саратов, 2005.

³ Струнков С.К. Процессуально-правовые средства: проблемы теории и практики. Саратов, 2005. – С. 26.

⁴ Малько А.В. Правовые средства: вопросы теории и практики // Журнал российского права. 1998. № 8. С. 69; Шунди-ков К.В. Цели и средства в праве (общетеоретический аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1999. – С. 13.

⁵ Струнков С.К. Процессуально-правовые средства: проблемы теории и практики. Саратов, 2005. – С. 28.

Ми вважаємо, що при всьому різноманітті ознак, названих в даному визначенні процесуальних засобів, залишається незрозумілим, які саме способи, прийоми та механізми включені в систему процесуальних засобів, а які – ні. Тобто немає авторського бачення щодо найбільш дискусійного питання в юридичній науці, чи вважати діяння (технології) правовими засобами чи ні.

У даному аспекті цікава думка І. Майдана, який розглядаючи на монографічному рівні питання процесуально-правової політики в сучасній Росії, відзначає, що до засобів останньої доцільно відносити як інструменти суто юридичної природи, так і технології, що тягнуть юридично значимі наслідки, але, по суті, правовими засобами не є. В останню групу засобів він включає, зокрема, фінансово-економічні, матеріально-технічні, інформаційні, політичні, ідеологічні засоби⁷. Вважаємо, що подібний підхід може бути застосовний до характеристики саме процесуально-правової політики, де сфера процесуально-правового регулювання виступає як об'єкт перетворення (вдосконалення) за допомогою різних за характером інструментів, у тому числі таких, що не мають правового закріплення. Щодо ж процесуально-правового регулювання як спеціально-юридичного впливу на суспільні відносини слід визнати, що його інструментами можуть бути тільки правові явища (процеси).

В результаті, підсумовуючи сказане вище, можна відзначити наступні ознаки процесуальних засобів:

а) процесуальні засоби мають суто правовий (нормативно-правовий) характер, вони закріплені в нормах процесуального права, і надалі об'єктивовані у правових інститутах, нормативно-правових і правозастосовних актах, актах реалізації права тощо;

б) в рамках процесуальної форми процесуальні засоби формалізовані в нормах процесуального права, в процесуальних документах (у позовних заявах, скаргах, постановках, вироків та ін.) і процесуальних діях (допитах, експертизах, обшуках, виїмках, оглядах та ін.);

в) процесуальні засоби спрямовані на вирішення нормативно закріплених процесуальних цілей і завдань.

Так, в рамках кримінально-процесуального регулювання подібні загальногалузеві завдання позначені в ст. 2 КПК України: є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду ...⁸.

Окрім того, кожний процесуальний засіб також спрямований на досягнення конкретних процесуальних цілей і завдань. Так А. Осадчий, розглядаючи процесуальні засоби захисту відповідача від адміністративного позову, зазначає: «використання процесуальних засобів захисту відповідача від адміністративного позову має на меті повну або часткову відмову у задоволенні адміністративного позову чи завершення процесу без ухвалення постанови»⁹. Відповідно до ч. 1 ст. 237 КПК України з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей та документів¹⁰;

г) процесуальні засоби, в свою чергу, є способом об'єктивізації (формалізації) цілей процесуально-правового регулювання, тобто їх втілення в життя. Іншими словами, засіб є спосіб досягнення мети, і навпаки, мета, щоб вона була досягнута, повинна бути забезпечена реальними засобами (інструментами);

д) процесуальні засоби носять системний характер: об'єднуючись, взаємодіючи один з одним, вони групуються в правові механізми і режими;

е) процесуальні засоби по відношенню до матеріально-правових виконують забезпечувальну функцію, тобто основне призначення юридичного процесу – забезпечення належної реалізації матеріальних норм¹¹;

ж) процесуальні засоби забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу, в тому числі заходів юридичної відповідальності;

з) виступають реальним способом реалізації права суб'єктів на звернення до суду¹².

Наприклад, відповідно до ст. 343 КК України вплив у будь-якій формі на працівника правоохоронного органу чи працівника державної виконавчої служби з метою перешкодити виконанню ним

⁶ Шрамкова М.Н. Понятие и закономерные свойства процессуально-правовых средств // Современное право. 2011. № 5. – С. 12-13.

⁷ Майдан И.А. Процессуально-правовая политика современной России: проблемы теории и практики: Дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2009. – С. 92-95.

⁸ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI // Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

⁹ Осадчий А. Процесуальні засоби захисту відповідача від адміністративного позову // Юридичний вісник. – 2014. – № 1. – С. 120. (С. 120-123).

¹⁰ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI // Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

¹¹ Сорокин В.Д. Правовое регулирование: предмет, метод, процесс (макроуровень). СПб., 2003. – С. 150.

службових обов'язків або добитися прийняття незаконного рішення – карається штрафом до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до одного року, або арештом на строк до трьох місяців¹³;

з) застосування процесуальних засобів завжди приводить до тих чи інших юридично значущих наслідків.

Отже, провівши аналіз особливостей і ознак процесуальних засобів, підсумуємо наступне. По-перше, процесуальні засоби являють собою такі правові інструменти і діяння, які створюють при їх правильному підборі і законному використанні найбільш сприятливу атмосферу для вирішення юридичних справ. По-друге, процесуальні засоби сприяють належній реалізації матеріальних норм і в своїй сукупності утворюють процесуальні механізми і процесуальні режими, в тому числі і механізм процесуально-правового регулювання, за допомогою якого реалізується процесуально-правовий режим.

Варто зауважити, що до складу процесуально-правового режиму входять різноманітні процесуальні інструменти і діяння, за допомогою яких досягаються цілі юридичного процесу, а також реалізуються інтереси його суб'єктів і учасників. У силу різноманітності процесуальних засобів важливе значення при теоретичному вивченні має їх наукова класифікація, деякі з підстав якої ми і розглянемо.

За предметом правового регулювання виділяють конституційно-процесуальні, цивільно-процесуальні, кримінально-процесуальні, господарсько-процесуальні, адміністративно-процесуальні засоби. Так, найважливішими цивільно-процесуальними засобами є позов, забезпечення позову, ухвалу суду, рішення суду та інші.

За своєю значимістю в процесі процесуально-правового регулювання всі процесуальні засоби поділяються на основні та допоміжні. Основні процесуальні правові засоби використовуються суб'єктами для досягнення поставлених цілей і завдань, допоміжні – сприяють реалізації основних засобів. Наприклад, позов є основним процесуальним засобом, а заява про забезпечення позову – допоміжним.

Залежно від функціональної ролі процесуальні засоби поділяються на регулятивні та охоронні. Регулятивні процесуальні засоби можна визнати основоположними, оскільки головне призначення права полягає в регулюванні суспільних відносин.

Регулятивними процесуальними засобами є дозволи й заборони.

Охоронні процесуальні засоби похідні від регулятивних, вступають в дію при виникненні перешкод для дії регулятивних норм. До даної групи слід віднести заходи примусу, покарання, позови. Це, наприклад, заходи по забезпеченню позову (ст. 152 ЦПК України): 1) накладення арешту на майно або грошові кошти, що належать відповідачеві і знаходяться у нього або в інших осіб; 2) заборона вчиняти певні дії; 3) встановлення обов'язку вчинити певні дії; 4) заборона іншим особам здійснювати платежі або передавати майно відповідачеві чи виконувати щодо нього інші зобов'язання; 5) зупинення продажу арештованого майна, якщо подано позов про визнання права власності на це майно і про зняття з нього арешту; 6) зупинення стягнення на підставі виконавчого документа, який оскаржується боржником у судовому порядку; 7) передача речі, яка є предметом спору, на зберігання іншим особам¹⁴.

Можна також виділити *первинні та комплексні процесуальні засоби*.

Первинні процесуально-правові засоби діють на рівні окремих елементів механізму процесуально-правового регулювання. Наприклад, це запобіжні заходи, затримання особи на підставі ухвали слідчого судді, суду: особисте зобов'язання; особиста порука; застава; домашній арешт; тримання під вартою (глава 18 КПК України)¹⁵.

Комплексні процесуально-правові засоби формуються з первинних і являють собою своєрідні конструкції, блоки процесуального інструментарію. Такими засобами є юридичні інститути. Наприклад, інститут провадження у Верховному Суді в кримінальному процесі (глава 33 КПК України)¹⁶.

З метою комплексного вивчення процесуального режиму доцільно, на нашу думку, розглянути більш докладно ті процесуальні засоби, які входять в механізм процесуально-правового регулювання.

Зауважимо, що поняття «процесуально-правовий механізм» є основною загальнотеоретичною категорією в загальноправовій процесуальній теорії і охоплює, як вважає В. Протасов, сукупність взаємопов'язаних процесуальних засобів галузевого характеру, необхідних і достатніх для виявлення та реалізації матеріальних охоронних правовідносин¹⁷.

Є. Лук'янова визначає процесуально-правовий механізм як динамічну систему правових засобів, за допомогою якої упорядковується охоронна ді-

¹² Бречко А. В. Адміністративний позов як форма захисту прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин // Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/5/07.pdf>

¹³ Кримінальний кодекс України // Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

¹⁴ Цивільний процесуальний кодекс України // Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1618-iv>

¹⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України // Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

¹⁶ Кримінальний процесуальний кодекс України.

¹⁷ Протасов В.Н. Основы общетеоретической процессуальной теории. М., 1991. – С. 100.

яльність уповноважених органів у галузі юрисдикційного правозастосування¹⁸.

Як ми вже зауважували, процесуально-правовий механізм є підсистемою механізму правового регулювання, визначеним, відносно самостійним комплексом процесуальних засобів, який включається при виникненні перешкод нормальної реалізації правових норм і має охоронну спрямованість.

До процесуальних засобів у складі механізму процесуального регулювання відносяться:

– Норми процесуального права (загальнообов'язкове правило поведінки процесуально-процедурного характеру, встановлене державою і яке регулює суспільні відносини, що складаються в сфері юрисдикційної та іншої позитивної діяльності уповноважених суб'єктів);

– Процесуальні правовідносини (виникаючий на основі норм процесуального права певний зв'язок його суб'єктів, взятий у єдності з їх фактичною поведінкою);

– Акти реалізації прав і обов'язків, тобто процесуальні акти.

Висновки. При характеристиці процесуальних норм важливо брати за основу поняття правової норми. Адже специфіка процесуальних норм не позбавляє їх конструктивних якостей норм права, не виключає їх із групи соціальних норм і не змінює жодної з обов'язкових властивостей правової норми.

Отже, *процесуально-правові засоби в структурі процесуально-правового режиму – це цілісна система об'єктивованих в процесуально-правових актах (нормативних, правореалізаційних і правозастосовних) способів, прийомів і механізмів, за допомогою яких забезпечуються права та законні інтереси учасників процесуально-правових відносин.*

Література

1. Алексеев С.С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация // Советское государство и право. 1987. – № 6.
2. Анциферова И.А. Правовые средства формирования правового порядка // Общество и право. 2009. – № 2.
3. Бречко А. В. Адміністративний позов як форма захисту прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин // Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/5/07.pdf>
4. Кримінальний кодекс України // Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
5. Кримінальний процесуальний кодекс України // Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
6. Лукьянова Е.Г. Механизм процессуального регулирования и его элементы // Журнал российского права. 2001. № 7. – С. 91–95.

7. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. М., 2003.

8. Майдан И.А. Процессуально-правовая политика современной России: проблемы теории и практики: Дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2009.

9. Малько А.В. Правовые средства: вопросы теории и практики // Журнал российского права. 1998. № 8.

10. Осадчий А. Процесуальні засоби захисту відповідача від адміністративного позову // Юридичний вісник. – 2014. – № 1. – С. 120–123.

11. Протасов В.Н. Основы общетеоретической процессуальной теории. М., 1991.

12. Сапун В.Н. Теория правовых средств и механизм реализации права: Дис. ... докт. юрид. наук. Н.-Новгород, 2002.

13. Сорокин В.Д. Правовое регулирование: предмет, метод, процесс (макроуровень). СПб., 2003. – С. 150.

14. Струнков С.К. Процессуально-правовые средства: проблемы теории и практики. Саратов, 2005.

15. Цивільний процесуальний кодекс України // Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1618-iv>

16. Шрамкова М.Н. Понятие и закономерные свойства процессуально-правовых средств // Современное право. 2011. № 5.

17. Шундииков К.В. Цели и средства в праве (общетеоретический аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1999.

Анотація

Давидов Д. О. Процесуально-правові засоби в структурі процесуального режиму. – Стаття.

У статті проведено аналіз ролі процесуально-правових засобів в структурі процесуального режиму, визначено їх основні ознаки. Проведено дослідження особливостей і ознак процесуальних засобів, а також, визначено основні критерії їх розмежування.

Ключові слова: право, режим, правовий режим, законодавство.

Аннотация

Давыдов Д. О. Процессуально-правовые средства в структуре процессуального режима. – Статья.

В статье проведен анализ роли процессуально-правовых средств в структуре процессуального режима, определены их основные признаки. Проведено исследование особенностей и признаков процессуальных средств, а также, определены основные критерии их разграничения.

Ключевые слова: право, режим, правовой режим, законодательство.

Summary

Davydov D. O. Procedural remedies in the structure of the procedural regime. – Article.

The article analyzes the role of procedural legal means in the structure of procedural regime, their main features are determined. The study of features and features of procedural means has been carried out, as well as the main criteria for their delimitation have been determined.

Key words: law, law regime, the legal regime, legislation.

¹⁸ Лукьянова Е.Г. Механизм процессуального регулирования и его элементы // Журнал российского права. 2001. № 7. – С. 91–95. Вона ж. Теория процессуального права. М., 2003. – С. 163.